

ЗАСТОСУВАННЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ В СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглянуто основні теорії дискурсу (підходи Фуко, Лакло і Муфф та критичний дискурс-аналіз) і застосування запропонованих цими теоріями підходів до дискурс-аналізу в сучасних соціальних дослідженнях. Показано, що всі теорії дискурсу ґрунтуються на принципах соціального конструктивізму: сконструйованість знання; існування множинних варіантів знання; одночасно конструювання і відтворення соціальної реальності в процесі соціальної взаємодії; ідея про те, що суб'єкти конструюють значення всередині дискурсу, у свою чергу дискурс конструює соціальну реальність. Виділено такі ознаки основних дискурсивних теорій: рівень інклюзивності дискурсу, функції дискурсу, сталість дискурсивної структури, рівень агентності суб'єктів. Для проведення соціального дослідження найбільш оптимальним є критичний дискурс-аналіз за Норманом Ферклом: дискурс сприймається водночас як соціальна практика, як тип мовлення, характерний для окремої галузі знань, і як артикуляція життєвого досвіду людини чи категорії людей, що перебувають у певній структурній позиції. Наведено приклади й поширені напрями застосування критичного дискурс-аналітичного дослідження структурної соціальної нерівності.

Ключові слова: критичний дискурс-аналіз, методологія, структуралізм, постструктуралізм, соціальні дослідження.

Вступ

У ХХ–ХХІ століттях сформувалися та розвинулися численні методи аналізу якісних даних. Серед них є і дискурс-аналіз – міждисциплінарний теоретико-методологічний підхід, поширений, зокрема, в соціальних дослідженнях: соціологічних, антропологічних, етнографічних (Gee & Handford, 2012; Roth-Gordon, 2020; Philips, 2013). Існує багато видів дискурс-аналізу, які ґрунтуються на різних соціальних теоріях, але переважно у фокусі уваги дискурс-аналітиків перебувають тексти, процеси комунікації та продукування значень. Основний принцип дискурс-аналітичних підходів – досліджувати мовні практики в соціальному контексті.

Поняття «дискурс-аналіз» може описувати як метод, що застосовується в лінгвістиці для дослідження структури речень, так і підхід до вивчення ментальних схем, які індивіди використовують для розуміння текстів. Немає єдиного загальноприйнятого визначення дискурсу, вони відрізняються залежно від теоретичної позиції, якої дотримуються дослідни_ці. Одне з найбільш загальних та універсальних визначень дають Луїза Філіпс і Маріанне Йоргенсен: «Дискурс – це особливий спосіб комунікації і сприйняття навколишнього світу або якогось його аспекту» (Філіпс & Йоргенсен, 2008, с. 18).

© Анастасія Рябчук, Тамара Хурцидзе, 2023

Теорії дискурс-аналізу різняться за багатьма критеріями: що входить чи не входить у межі дискурсу; дискурс визначається як вид повсякденних соціальних відносин чи як більш абстрактна категорія, що описує соціальну реальність (Філіпс & Йоргенсен, 2008, с. 18); дискурс конструює соціальну реальність чи сам є її частиною. Відповідь на ці питання, як і визначення дискурсу, залежить від специфіки теоретичних підходів дослідни_ць, але, крім цього, більшість учених не дають однозначних відповідей на ці питання раз і назавжди, змінюючи свої позиції згодом. Тому, працюючи з дискурс-аналізом, варто бути готовими до невизначеності й гнучкості цього підходу.

Завданням цієї статті є підсумувати принципи соціального конструктивізму, на якому ґрунтуються усі теорії дискурсу, а також виділити ключові ознаки основних дискурсивних теорій і перспективи їх застосування в дослідженнях нерівності.

Зв'язок дискурс-аналітичного підходу та соціального конструктивізму

Розвиток дискурс-аналізу як підходу тісно пов'язаний з тим, як розвивались теорії структуралізму та постструктуралізму, бо вони сформульовані на проблематиці мови та суб'єкта.

Лінгвіст-структураліст Фердинанд де Соссюр виділив два рівні мови: «langue» (власне структура, система знаків) і «parole» (контекстуальне використання мови, процес мовлення). Дещо спрощено доцільно представити це як мова VS мовлення (Saussure, 1916/2011). Також ці два концепти можна співвіднести зі структуралізмом, сфокусованим на сталості структури, та постструктуралізмом, що фокусується на процесах, трансформаціях.

Завдяки структуралістській лінгвістичній теорії з'явилась можливість досліджувати роль мови та комунікації в соціальному житті. Вона означила перехід від аналізу лише мови як структури до мови і мовлення як аспектів соціальної реальності, до «вирішальної ролі значень і процесу надання значень» у структуруванні людського життєсвіту (Howarth, 2000, p. 5). Мова більше не була «на периферії людського життєсвіту», а слова стали сприйматись не як просто комунікативні додатки до детермінованого порядку речей, а як «колективні продукти соціальної інтеракції», необхідні людям для артикуляції власного досвіду (Harris, 1990, p. 5). Клод Леві-Строс за допомогою структуралістської теорії пояснює функціонування міфічних сюжетів у культурах світу (Levi-Strauss, 1955). Він вважав, що недоцільно розглядати міфи як окремі, властиві лише конкретним спільнотам явища. За Леві-Стросом, міф – третій, вищий за «langue» і «parole» рівень мови, що поєднує в собі їхні характеристики. Міфи розповідають контекстуально, в певних просторово-часових контекстах, до того ж процес відтворення міфів є свідченням універсальної функції мовлення, властивої людям у всіх культурах (Howarth, 2000, p. 26; Levi-Strauss, 1955). Ідеться про взаємодію між міфами як комунікативними актами, елементами єдиної універсальної структури. Проте ідея тотальності універсальної фіксованої структури була проблематизована як така, що суперечить принципу множинності різноманітних дискурсів. Зокрема, така критика є частиною постструктуралістського підходу до мови, котрий поділяє зі структуралістським ідею про те, що знаки набувають своїх значень через взаємодію один з одним, а не через зв'язок з об'єктивною реальністю. Але принципова різниця полягає в тому, що з позицій постструктуралізму значення не є фіксованими, їх у принципі неможливо зафіксувати. Структура також не є фіксованою, приділяється увага динаміці її постійних змін (Howarth, 2000, p. 42–47). Мова є структурованою в множинні різні патерни або дискурси, спільної системи значень немає,

оскільки таких систем необмежена кількість, і значення змінюються залежно від дискурсу. Дискурсивні патерни створюються і трансформуються в дискурсивних практиках (Філліпс & Йоргенсен, 2008, с. 32). Межі того, що можна вважати текстом, у постструктуралістському підході розширюються, як наслідок – розширюються і межі дискурсу.

Вперше поняття «дискурс-аналізу» вжив лінгвіст Зелліг Гарріс у 1952 році – у заголовку своєї статті про «метод аналізу зв'язного мовлення чи письма, що базується на існуванні морфем як відмінних один від одного елементів» (Harris, 1952). Лінгвістика значною мірою вплинула на розвиток дискурс-аналізу. Ключовою теоретичною ідеєю, на якій базується дискурс-аналіз, є уявлення про те, що люди отримують доступ до реальності через мову і мова є механізмом репрезентації реальності. Ми сприймаємо соціальну реальність через фрейми дискурсів, тому зміни в дискурсі призводять до трансформації соціальної реальності (Філліпс & Йоргенсен, 2008). Хоча межі тексту можна визначати по-різному (залежно від методології та теоретичного підходу), немає сумніву в тому, що дискурс-аналіз як підхід спрямований передовсім на аналіз саме текстуальних даних. Водночас дискурс-аналіз як підхід базується не лише на принципах структуралізму та/або постструктуралізму, а й значною мірою на засадах соціального конструктивізму, що визначають як теоретичні, так і деякі методологічні аспекти проведення дискурс-аналітичного дослідження.

По-перше, в процесі соціальної взаємодії конструюється і відтворюється соціальна реальність. Суб'єкти конструюють значення всередині дискурсу, у свою чергу дискурс конституює соціальну реальність. Мета дискурс-аналітичного дослідження – визначити, як сконструйовано звичне/«природне»/будь-яке знання чи об'єкти; причому саме демонструвати їх сконструйованість, а не пояснювати, як влаштований світ. Деконструкцію істини та натуралізованих конструктивів можна визначити як окрему мету дискурс-аналізу (Філліпс & Йоргенсен, 2008, с. 25; Durrheim, 1997).

По-друге, однією з ключових ідей соціального конструктивізму є культурна та історична зумовленість знання. Формування знання пов'язане з соціальними процесами; знання зумовлює соціальну поведінку, і навпаки. А отже, очевидно стає відносність будь-якого знання і можливість його критичного сприйняття, а також відмова від критерію істинності на користь релятивістської позиції. Логічно, що ідея єдиного

дискурсу-гегемона також зазнає критики. Вів'єн Бурр, визначаючи дискурс у межах соціального конструктивізму, наголошує, що дискурс відсилає до набору значень, метафор, репрезентацій, історій, тверджень, які конституують певну версію подій. Потрібно зважати на те, що будь-яка подія, об'єкт, суб'єкт завжди існують у множинних версіях репрезентації, а отже, дискурси існують у множині, як «різні способи репрезентації світу» (Bugt, 1995, p. 32).

Проведення критичного соціально-конструктивістського дослідження вимагає певної позиційності й рефлексивності від самих соціальних науковців. Дослідники мають бути відкритими до множинності досвідів інших людей, відмовитись від ідеї про привілейованість і винятковість наукового знання та ексклюзивного доступу вчених до «істини» (Филлипс & Йоргенсен, 2008, с. 25–24, 332–333).

Основні теорії дискурсу

Теорія та порядок дискурсу за Мішелем Фуко. Мішель Фуко як теоретик дискурс-аналізу виділив два шляхи дослідження дискурсів: археологію (дослідження історії дискурсивних практик і регуляцій) та генеалогію (аналіз самих процесів, що формують дискурси та дискурсивні формації) (Alvesson & Kärreman, 2000). Визначення дискурсу можна знайти в праці «Археологія знання» (Foucault, 1972): це сукупність значень і послідовностей значень, які в межах цієї сукупності щось позначають.

У праці «Археологія знання» Фуко пише, що дискурс – це не лише мова («langue»), і навіть не лише мовлення («parole»): він не може бути редукованим лише до набору знаків, що позначають певні об'єкти. Дискурс складається зі «слів та речей». Незважаючи на те що поняття дискурсу є одним із ключових у працях Фуко і навіть існує уявлення, що він є автором цієї концепції, детальне визначення дискурсу і його характеристики Фуко дав доволі нечітко. Він переважно пише про функціонування дискурсів у контексті феноменів, що є об'єктами його аналізу, але не концептуалізує послідовно терміни, важливі для дискурсивної теорії. Вони фактично залишаються невизначеними, що парадоксально (Howarth, 2000, p. 49).

Дискурс – це практики, які конституують об'єкт мовлення (Foucault, 1972, p. 49), і, як логічний наслідок у межах фукіанської теорії, вони конституують також знання. Це дуже важлива теза, зокрема для критичного дискурс-аналізу, адже вона пов'язана з перформативністю

як значущою характеристикою дискурсу: наприклад, творець концепту перформативності Джон Остін концептуалізував комунікаційний акт як такий, що має конструктивну силу щодо соціальної реальності, а не відбувається в її межах (Austin, 1975). Остін не вживав поняття «дискурс», але, наприклад, Джудіт Батлер уже говорить про перформативність як реітеративну дискурсивну владу продукувати явища, які регулює дискурс (Butler, 2011, p. 13), тобто Батлер інтегрує концепції фукіанської дискурсивної влади і перформативності, визначивши перформативність як дискурсивну практику, яка продукує об'єкт комунікативного акту (Butler, 2011, p. 13). А отже, за Батлер, і сам дискурс продукує соціальну реальність, що повертає нас до початкової тези Фуко.

У праці «Порядок дискурсу» у відповідь на питання про те, чим є дискурс як матеріальне втілення написаного або вимовленого предмета, Фуко говорить, що дискурс – це «те, за що ведеться боротьба, і те, чим ведеться боротьба, це влада, якою прагнуть завладіти», і через дискурс реалізуються системи пригнічення. Така теза показує дискурс як динамічне явище: одночасно мету, засіб і середовище; дискурс виявляє і приховує бажання і сам є об'єктом бажання; тож у цих тезах Фуко використовує постструктуралістський підхід до визначення дискурсу, а отже, і до самого дискурс-аналізу. Окрім цього, про використання елементів постструктуралістського підходу свідчить і те, що в межах аналізу порядку дискурсу Фуко наголошує на необхідності звертати увагу на події та серії подій. Пов'язані з подіями поняття дискретності, залежності, трансформації, випадковості для теоретизування про дискурс для нього важливіші, ніж взаємодія дискурсу з теоріями знака та структури. Формування серій дискурсів пов'язане зі зміною історичних епох і соціальних норм. Наприклад, виведення в окремий дискурс сексуальності було однією з ознак початку епохи модерності (Foucault, 1990).

В одній зі своїх лекцій Фуко зазначає, що дискурс може сприйматись як «завжди не більше ніж гра» – під час читання текстів, письма чи комунікативного обміну, і всі ці процеси відбуваються як взаємодія зі знаками (Foucault, 1982, p. 66). Окрім цього, в «Порядку дискурсу» Фуко говорить про дискурс як про насильство, яке люди чинять над предметами, як штучно сконструйовану, нав'язану практику (Foucault, 1982).

За Фуко, все може бути сказаним, і в межах дискурсу можна говорити про будь-що – тому все може набути форми дискурсу. Люди

розмовляють, а отже, постійно створюють нові дискурси. Але, за Фуко, дискурсивний простір не є тотальним, адже існує багато висловлювань, яким ніколи не надають специфічного значення, тобто їх не виводять у дискурс. Отже, дискурс можна також визначити як множину пов'язаних тверджень, обмежених певними правилами. Тут треба зауважити, що, за Фуко, в межах кожного історичного періоду існує єдиний домінуючий режим знання (Филліпс & Йоргенсен, 2008, с. 35–36), а отже, обмежена множина дискурсів; тоді як тезу про нетотальність дискурсу можна застосовувати і в умовах наявності множинних режимів знання.

Фуко стверджує, що наразі не існує виключно «суспільств дискурсу», коли продукування дискурсів відбувається лише за суворими правилами і ритуалами, тобто строго контролюється, щоб не допустити поширення знання (Foucault, 1982, р. 63). Проте в сучасних суспільствах однаково існують певним чином контрольовані та регульовані дискурси, що функціонують за принципом ексклюзивності: наприклад, медичні, технологічні, наукові, політичні дискурси (Foucault, 1982, р. 63). Загалом, мета контролю дискурсу – нівеляція його владного потенціалу.

Там, де в низці висловлювань/текстів можливо виділити закономірності, як-от специфічний порядок чи специфічні зв'язки між висловлюваннями, специфічний вибір теми тощо, там існує дискурсивна формація. Правила функціонування дискурсивної формації визначають умови існування дискурсу (Foucault, 1972, р. 38). Окрім того, дискурсивна формація – це система знання.

На Заході, пише Фуко, в межах так званої «Західної цивілізації» існує тенденція універсалізувати дискурс і сприймати динаміку всередині дискурсу як нібито вільну від примусу. Хоча насправді виведені в дискурс явища/процеси (наприклад, сексуальність) не нейтралізуються, натомість у дискурсі завжди наявна владна динаміка та ієрархія, яку Фуко характеризує як загрозливу, адже це автоматично означає відтворення нерівності (Foucault, 1982, р. 51).

Для Фуко нейтральність динаміки всередині дискурсу – це ілюзія. Це логічно випливає з тези про опресивні системи, що реалізуються і відтворюються в дискурсі. Мета аналізу дискурсів для Фуко – виділити різні режими знання та правила дискурсивної регуляції: те, як можна обмежити дискурси (Филліпс & Йоргенсен, 2008, с. 36). Принципи обмеження дискурсу Фуко поділяє на зовнішні і внутрішні (Foucault, 1982, р. 52–55).

До зовнішніх систем ексклюзивності належать:

- заборона – це найвідоміша і найпоширеніша система виключення. Заборона реалізується через табування певних об'єктів висловлювання, через обмеження можливості висловлюватися для певних суб'єктів, а також через рестриктивну ритуалізованість форми висловлювання;

- протиставлення безумства і розуму – механізм цієї ексклюзивності такий, що дискурс, маркований як безумство, заперечується та/або не сприймається як нормативний, навіть якщо «безумне» висловлювання вважатимуть істинним;

- розподіл на істинне і хибне (прагнення до істини) – Фуко пише про те, що з часів Давньої Греції істинність дискурсу як система ексклюзивності стала залежати не від форми акту висловлювання (тобто істинність досягалась, наприклад, через ритуалізованість), а від змісту всіх елементів сказаного: змісту, форми, об'єкта та суб'єкта висловлювання. Воля до істини обмежує дискурси вимогою відповідати критерію істинності.

Внутрішні системи ексклюзивності (форми регуляції та контролю всередині дискурсів):

- коментар та його багаторазове повторення – спираючись на первинне джерело, суб'єкти створюють варіативні дискурси коментарів, постійно рецитуючи оригінал. Цей механізм подібний до структуралістської ідеї про спільність повторюваних структурних елементів у культурах світу (Levi-Strauss, 1974);

- конструювання поняття автора – концепт авторства надає дискурсу цілісності і збагачує текст додатковими сенсами, які прямо пов'язані з особистістю автора.

Фуко пише про внутрішні системи ексклюзивності передовсім щодо тексту, але їх можна екстраполювати на різні типи висловлювань, а також на нетекстуальні феномени. Фуко виділяє принципові завдання під час роботи з дискурсом (Foucault, 1982, р. 67–68). Фактично, ці принципи доцільно вважати підґрунтям для формування методології фукіанського дискурс-аналізу.

1. **Принцип реверсивності.** Він полягає в тому, що концепції автора, дисципліни, волі до істини не є джерелами дискурсів і не сприяють їх нескінченному відтворенню, натомість вони радше роблять дискурси більш розрідженими.

2. **Принцип дискретності.** Існування описаних вище систем розрідження дискурсу не означає існування пригніченого ними єдиного безмежного дискурсу, що складається з невисловленого тексту. Дискурси – це окремі, дискретні практики, які можуть взаємодіяти, накладатись один на одного, але дискурси можуть також бути взаємовиключними.

3. **Принцип специфічності.** Оскільки не існує єдиного дискурсу, неможливо з легкістю однозначно дешифрувати навколишній світ. Не існує позадискурсивно сформованого розуміння.

4. **Принцип зовнішньої орієнтації.** Місцем початку аналізу має бути сам дискурс (події, думки, значення), а зовнішні обставини потрібно аналізувати як похідну, щоб зрозуміти, які обставини роблять можливим існування дискурсу.

Важливо, що Фуко, навіть акцентуючи на тому, що він описує існування дискурсивного порядку в межах «Західної цивілізації», не ангажувався критично конкретно з явищами колоніальності та заходоцентричності і не досліджував фундаментально дискурсивні порядки в незахідних суспільствах. У цьому полягає одне з головних критичних запитань до нього (Young, 1995). Ця критична позиція цілком легітимна, адже відсутність уваги до таких глобальних систем пригнічення, як колоніалізм, фактично сприяє їх утвердженню та відтворенню. Утім, фукіанську концепцію влади знання та теорію дискурс-аналізу використали й трансформували деколоніальні дослідники, наприклад, Едвард Саїд (Mills, 2004). Окрім цього, в текстах Фуко практично немає і гендерної проблематики: суб'єкт, до якого він відсилає, майже виключно чоловічий, жіночий суб'єкт з'являється лише у зв'язку з описом істерії (Mills, 2004). Аналогічно до деколоніального дискурс-аналізу його феміністичний напрям також запозичив важливі теоретичні та методологічні принципи з дискурсивної теорії Фуко.

Дискурсивна теорія Муффа і Лакло. Шанталь Муфф та Ернесто Лакло не розрізняють дискурсивних і позадискурсивних практик. Марксистські концепції базису і надбудови за їхньою теорією об'єднані в єдине поле, де діють спільні дискурсивні процеси. Для них не існує соціальних явищ поза дискурсом, а отже, всі соціальні феномени є наслідками дискурсивних процесів (Філліпс & Йоргенсен, 2008, с. 67–68). Принципи функціонування соціальних явищ для них є спільними для всіх соціальних явищ і для мови як структури. Дискурс повністю структурує соціальну реальність. Для Лакло дискурс не обмежений лише мовою та письмом, а складається з будь-якого комплексу елементів, де роль зв'язків між елементами є конститутивною.

З дещо іншого боку, дискурс складається з порожніх означників вузлових точок і зв'язків між ними, вузлові точки наповнюються сенсами залежно від певного дискурсу (Філліпс & Йоргенсен, 2008). Ця теза має як структуралістський складник (комплекс елементів), так і постструктуралістський (наголос на важливості зв'язків

між елементами структури, а отже, динаміки). Але, без сумніву, концепція Лакло і Муффа є більшою мірою постструктуралістською. Найвагомий аргумент на користь саме постструктуралістського підходу – наголос на неможливості зафіксувати значення (вони лише частково фіксуються біля вузлових точок) будь-чого, а отже, фактично неможливість існування сталої структури (наприклад, мова не є такою фіксованою структурою, і це впливає на функціонування дискурсу, про що йтиметься нижче). Тому і суспільства як фіксованої структури, за теорією Лакло і Муффа, не існує, натомість існує категорія соціального (Laclau, 2014, р. 124). Соціальне виходить за межі суспільства, а ключовою характеристикою соціального є «нескінченна взаємодія відмінностей», і простір соціального – це тотально дискурсивний простір (Laclau, 2014, р. 124). Загалом, ця теорія є найбільш однозначно постструктуралістською з усіх згаданих дискурсивних теорій.

Тут доречно зауважити, що всеохопність дискурсу не означає, що Лакло і Муфф чи взагалі будь-які теоретики, які поділяють схоже бачення дискурсу, заперечують існування матеріальних об'єктів, немов існування феномену в просторі дискурсу заперечує його матеріальність. Натомість це означає, що сприйняття будь-яких феноменів завжди відбувається через призму певних дискурсивних систем знань і дискурсивного контексту. Фізичні об'єкти існують, але набувають значення лише в дискурсі (Філліпс & Йоргенсен, 2008, с. 29). У категоріях фукіанської теорії цю ідею можна переформулювати як неможливість сприймати матеріальний світ без впливу влади-знання.

Власне, дискурс, за Муффа і Лакло, також не є фіксованим, сталим явищем – він прагне до відтворення центрованої структури, але це векторно описаний напрямок, а не завершений стан. Для теорії Муффа і Лакло характерний фокус на динамічності, несталості, трансформативності дискурсу (Laclau & Mouffe, 2014). Також у Лакло і Муффа не йдеться про єдиний дискурс, як може здатись, а радше про дискурсивний простір соціальної реальності як єдиний можливий. Вони приділяють багато уваги аналізу політичних процесів і класифікують політичне як дискурсивну практику; отже, для них існує дискурс демократії, лівий та правий дискурси тощо (Smith, 2002).

Принцип постійної мінливості та трансформативності значень стосується і дискурсів: вони постійно взаємодіють, змінюються, і взаємодія дискурсів – це боротьба. Прикладом може

слугувати процес формування в дискурсивному просторі ідентичностей суб'єктів: дискурсивний простір (порядок дискурсу) Лакло і Муфф описують як динамічний і конфліктний, що пов'язано з їхнім переосмисленням конфлікціоністської теорії марксизму. Показово, що у Муфф і Лакло найбільший рівень агентності мають саме дискурси, а не суб'єкти, навіть у процесі формування ідентичності. Власне, люди за їхньою теорією є більшою мірою суб'єктами дискурсів (Філліпс & Йоргенсен, 2008, с. 27–28, 67–68).

Щоб простежити механізми функціонування дискурсу, варто звернути увагу на те, як Лакло пише про окремі політичні (в доволі вузькому розумінні) явища: наприклад, ідеології та популізм. Зокрема, він говорить про «вписаний у реальність» популізм, який є частиною «онтологічної конституції» політичного (Laclau, 2018; Palonen, 2019). Це пов'язано з тим, що політичне ґрунтується на відтворенні влади, і використання порожніх означників надає більше риторичного потенціалу для популістів. Наприклад, праві популісти використовують порожні означники (вузлові точки) на кшталт «нації», «народу», «білої раси», які є гегемонними ідентичностями (Laclau, 2018), тому що ексклюзивність/інклюдивність цих категорій легко регулюється залежно від політичної мети. Загалом, порожні означники є важливими складниками дискурсу. Відтворення механізмів ексклюзії всередині дискурсу відсилає до відомої тези Соссюра про диференціацію (Saussure, 1916/2011): регулювання процесу диференціації інкорпороване в продукування гегемонії та її антагонізмів. Отже, диференціація є важливим механізмом дискурсивної регуляції.

Проте, якщо дискурс є тотальним і соціальне є апіорі дискурсивним, як і всі практики, як тоді визначити дискурс-аналіз? Адже логічно було б припустити, що за таких умов аналіз будь-якого феномену соціальної реальності буде аналізом дискурсу. Це також стосується відсутності методологічних принципів дискурс-аналізу в текстах Лакло і Муфф, вони фактично не передбачають відтвореної методології для аналізу, це суто теоретичний постструктуралістський підхід до інтерпретації соціальної реальності. Філліпс та Йоргенсен також пишуть про недостатню кількість ілюстративних прикладів у їхній теорії.

Також викликає критику відсутність агентності суб'єкта: і хоча це загалом характерно для постструктуралістського підходу, більш продуктивними здаються ті підходи, за якими не лише дискурс конститутивний для суб'єкта, а й суб'єкт також конструює дискурс (наприклад, фукіанська теорія дискурсу).

Критичний дискурс-аналіз: основні принципи підходу та його застосування

Зазвичай теорію та методологію розглядають окремо, але стосовно підходів, що базуються на працях Фуко та Лакло і Муфф, це розділення не завжди є доцільним. Причиною цього є нерозривний зв'язок між теорією та методологією дискурс-аналізу. До того ж під час аналізу складно дотримуватись визначеної методології, адже методологічні засади чітко не окреслені. Існують деякі спроби поєднати теоретичні та методологічні аспекти в єдиному підході: наприклад, методологічні напрацювання та зауваження щодо методологічних аспектів фукіанського дискурс-аналізу (Khan & MacEachen, 2021; Waitt, 2021). Це стосується і дискурс-аналітичних підходів, що базуються на теоретичних засадах Лакло і Муфф, зокрема постфундаційного дискурс-аналізу, у межах якого Томас Марттіла (Marttila, 2015) пропонує покрокову послідовність аналітичних дій, намагаючись компенсувати відсутність чіткого способу застосування цього підходу для емпіричних досліджень (Palonen & Sundell, 2018). Іншим напрямом, заснованим на напрацюваннях Муфф і Лакло, є дискурс-теоретичний аналіз (Carpentier, 2010, 2018). Проте питання про доцільність визначення дискурс-аналізу як саме дослідницького методу залишається відкритим.

Заповнити цю прогалину в методологічних напрацюваннях пропонує критичний дискурс-аналіз (Fairclough, 2001). Він також базується на описаних вище теоретичних принципах соціального конструктивізму, структуралізму та постструктуралізму. Крім того, критичний дискурс-аналіз перебуває в діалектичній взаємодії з теоріями Фуко та Муфф і Лакло. Але його перевагою є більша систематичність, чіткіше артикульована методологія та безпосередня взаємодія з соціологічними теоріями, що особливо важливо з урахуванням міждисциплінарності дискурс-аналізу і того, що він «фактично не є методом, а радше сферою наукової практики, міждисциплінарним проектом, поширеним у всіх гуманітарних і соціальних науках» (Ван Дейк, 2009).

Критичний дискурс-аналіз (КДА), як зазначила дослідниця Мішель Лазар (Lazar, 2005), є теоретизуванням на межі між соціальними практиками та дискурсивними структурами. Цієї думки дотримується і Норман Феркло, автор варіанта критичного дискурс-аналізу, про який ітиметься далі.

Для Феркло дискурсивна практика – це форма соціальної практики, дискурси вбудовані в соціальну реальність. Об'єкт критичного дискурс-аналізу – лінгвістично-дискурсивні явища. Не всі соціальні феномени є дискурсивними. Дискурс охоплює письмову й усну мову та візуальні образи, які переважно інтерпретуються й аналізуються як лінгвістичні тексти та/або у зв'язку з текстами.

Комплексна структура соціальної реальності конструюється дискурсивними та недискурсивними практиками (біологічними, економічними, психологічними, інституційними тощо). У дискурсі конструюються соціальні ідентичності, соціальні відносини та системи знань і значень. Дискурс як соціальна практика одночасно і задіяний у конструюванні соціальної реальності, і конструюється недискурсивними практиками та соціальними процесами в її межах (Филлипс & Йоргенсен, 2008, с. 109–110, 118).

За Феркло, соціальна практика спершу конструюється як дискурсивна, а потім інституціоналізується та виводиться з дискурсу (Филлипс & Йоргенсен, 2008, с. 111). Цю ідею можна поставити під сумнів: можливо, доцільніше говорити не про лінійну послідовність формування соціальних практик (спершу дискурсивний, потім інституційний етап), а сприймати ці процеси як нелінійні, такі, що відбуваються паралельно? У будь-якому разі, головним аспектом у цій тезі є розрізнення дискурсивного та недискурсивного простору, з якого складається соціальна структура суспільства. На теоретичній системі координат підхід Феркло розташований між структуралізмом і постструктуралізмом, поєднуючи ці теорії. Дискурсивна структура є достатньо стабільною, але не абсолютно незмінною, бо її трансформує дискурсивна практика. Порядок дискурсу – це одночасно

і структура, і практика. Значення тексту частково виникає в момент його інтерпретації (Филлипс & Йоргенсен, 2008, с. 112, 126), і ця ідея перетинається з ідеєю Стюарта Холла про творче декодування інформації (Hall, 1973).

Тепер, коли всі основні теоретичні підходи до дискурс-аналізу описано, можна порівняти їх за властивими їм ознаками. Є дві загальні спільні риси: по-перше, всі підходи базуються на принципах соціального конструктивізму; по-друге, вони перебувають або в межах, або в діалектичній взаємодії постструктуралістської та структуралістської теорій. На їхній основі ми виділили низку характеристик для порівняння дискурс-аналітичних підходів (див. табл. 1).

Ідеологічність дискурсу та дослідницька позиційність. Дискурс, відповідно до підходу КДА, є ненейтральним, ідеологічним і діє ідеологічно: дискурсивні практики залучені до динаміки відтворення систем нерівності: расизму, сексизму, колоніалізму, ЛГБТ+фобії тощо; вони конструюють певне бачення світу. Всі дискурси позиційні: тут КДА стоїть на виразних соціально-конструктивістських позиціях. КДА фокусується на тому, як дискурсивні практики сприяють розподілу влади на користь певних соціальних категорій. Владні відносини є важливим аспектом соціальної реальності, а влада в межах підходу КДА є нецентралізованою (подібно до розуміння влади Фуко), продуктивною силою, що структурує дискурси (Hall, p. 113). Дискурсивні зміни відбуваються тоді, коли дискурсивні елементи артикулюються в новий спосіб.

У межах КДА досліджується зв'язок між дискурсивними практиками, подіями, текстами і ширшими соціальними структурами та соціальними відносинами й процесами; виникнення, ідеологічне формування, поширення та відтворення

Таблиця 1. Порівняння дискурсивних теорій за типовими характеристиками

Характеристики дискурсивної теорії	Дискурсивна теорія Фуко	Теорія дискурсу Лакло і Муфф	Критичний дискурс-аналіз
Інклюзивність дискурсу (які елементи входять/не входять у його межі)	Письмові тексти та соціальні практики	Дискурсивний простір є тотальним	Дискурс охоплює усні та письмові тексти, візуальні образи і комунікативні практики, пов'язані з їх сприйняттям; існують позадискурсивні практики
Множинність/універсальність дискурсів	В окремі історичні періоди існують домінуючі дискурси	Існує мережа дискурсів, вони перебувають у конфлікті між собою	Існує множина дискурсів, вони перебувають у конфлікті
Функція дискурсу	Відтворення режимів влади-знання	Дискурс тотальний соціальної реальності, бо є тотальним	Залучений до конструювання соціальної реальності
Сталість дискурсивної структури	Відносно стала	Частково стала, ніколи не фіксована	Частково стала
Рівень агентності суб'єктів	Відносно низький	Дуже низький, суб'єкт – продукт дискурсу	Високий, суб'єкт конститує дискурс

цих практик; яким чином невизначеність, недостатня чіткість зв'язків між дискурсом і суспільством стає чинником, що підтримує існування гегемонії.

Аналітики_ні дискурсу також обов'язково мають свою позиційність, яку потрібно брати до уваги. Про це пише феміністична теоретикня Донна Харауей: люди завжди продукують знання з певних конкретних позицій, сформованих інтерсекціями систем класової, расової, гендерної нерівностей. Кожна така позиція перебуває в зоні впливу певних дискурсивних логік (Филлипс & Йоргенсен, 2008, с. 330–333). Дослідни_ці відповідальні за те, які дискурсивні логіки вони підтримують і відтворюють, оскільки продукування знання є політичним процесом. У межах КДА немає вимоги до дослідни_ць залишатись політично нейтральними: цілком прийнятно висловлювати свою ангажованість. «Критичність» КДА полягає в тому, щоб виявити роль дискурсивних практик у відтворенні соціального устрою. Загальна мета досліджень, що базуються на підході КДА, – сприяти змінам соціальної реальності (Филлипс & Йоргенсен, 2008; Fairclough, 1993) і так чи інакше використати результати критичного дискурс-аналітичного дослідження для досягнення цих змін.

Методологія критичного дискурс-аналізу. Критичний дискурс-аналіз передбачає емпіричний аналіз мовлення в соціальному контексті. Феркло сконструював тривимірну методологічну модель критичного дискурс-аналітичного дослідження.

Структура дослідження має три рівні аналізу:

1) детальний лінгвістичний аналіз тексту, включно з функціональною граматикою – соціально-семіотичним підходом Майкла Холідея (Halliday & Matthiessen, 2013);

2) мікросоціологічна інтерпретативна традиція: аналіз повсякденних рутинних практик і того, як люди конструюють соціальний порядок;

3) макросоціологічний аналіз соціальної практики, без аналізу окремих текстів, як у Фуко (Halliday & Matthiessen, p. 115–117, 123).

Один з основних принципів КДА полягає в тому, що немає сенсу проводити лише суто лінгвістичний аналіз тексту без уваги до контексту і зв'язків з іншими текстами, адже соціальні

практики, включно з дискурсивними, є продуктом соціальної структури (Филлипс & Йоргенсен, 2008, с. 115–117).

Три основні напрями визначення дискурсу за Феркло – це:

- дискурс як соціальна практика;
- дискурс як певний тип мовлення, характерний для певної специфічної галузі знань чи сфери (наприклад, судовий, медичний, політичний дискурси);
- дискурс як певний спосіб говорити з певної позиції, який надає значення життєвому досвіду індивіда чи групи людей (наприклад, зооохисний, постструктуралістський, ліберальний дискурси) (Филлипс & Йоргенсен, 2008, с. 118).

У межах КДА виділяють такі ключові аспекти дискурсу:

- комунікативний акт – окремий випадок висловлювання, як-от телепередача, промова, допис у соцмережі тощо. До комунікативних актів належать: 1) тексти (усні, письмові, або візуальні об'єкти), 2) дискурсивні практики створення та інтерпретації текстів, 3) соціальні практики, тобто ширший контекст, у якому відбувається комунікативна дія. Фактично, ця тріада комунікативних актів повністю відповідає трьом теоретичним вимірам аналізу, про які йшлося вище, – це основні компоненти тривимірної аналітичної моделі Феркло;

- дискурс-стрій – сукупність усіх видів дискурсу, які використовують у будь-якій інституції чи сфері. Дискурс-стрій позначає всі практики участі в комунікації, інтерпретації та відтворенні текстів. До видів дискурсу належать власне дискурси і жанри. Жанр – це специфічний спосіб висловлюватись/діяти в певному соціальному контексті (наприклад, інтерв'ю, жанр реклами чи промови на мітингу, що включений у соціальну практику). Прикладами дискурс-строю є порядки дискурсу в медіа або в інституції (приміром, у школі чи в армії). Під час комунікативних актів відбувається артикуляція жанрів і дискурсів, тобто дискурс-строю. Якщо кілька різних дискурсів і жанрів артикулюються в межах єдиного комунікативного акту, це явище називають інтердискурсивністю (Филлипс & Йоргенсен, 2008, с. 119–128; Fairclough, 2003, p. 47).

Таблиця 2. Ключові аспекти дискурсу

Напрями визначення дискурсу	Комунікативний акт	Складники дискурс-строю
Дискурс як тип мовлення	Текст	Власне дискурси
Дискурс як висловлювання з певної позиції	Практика створення/інтерпретації текстів	Жанри (реклама, інтерв'ю, промова)
Дискурс як спосіб мовлення	Соціальна практика	Дискурси і жанри

Із запропонованих Феркло методологічних рекомендацій можна виділити таку послідовність етапів дослідження:

1. Обрати об'єкт дослідження – проблему, що має семіотичний (дискурсивний) вимір.

2. Проаналізувати мережу дискурсивних і соціальних практик, пов'язаних з об'єктом дослідження, дослідити зв'язки цієї дискурсивної практики з іншими.

3. Дослідити власне дискурс на таких рівнях: структурному (дискурс-стрій), інтердискурсивному, інтерактивному (мікросоціологічний підхід, відтворення повсякденного соціального порядку), лінгвістичний аналіз тексту.

4. Відповісти на запитання, чи виконує досліджувана проблема необхідну функцію у відтворенні соціального порядку (мережі соціальних практик).

5. Критично відрефлексувати процес аналізу (Fairclough, 2001, p. 125).

Важливий принцип дискурс-аналізу, методологічний і концептуальний водночас, полягає в увазі до взаємодії між двома рівнями змісту в тексті: ідеями, висловленими безпосередньо, і «прихованими» значеннями – автор має їх на увазі або аудиторія їх зчитує, але вони не є артикульованими безпосередньо в тексті, а відсилають до інших текстів (це явище має назву «інтертекстуальність»). Припущення, за Феркло, поділяються на сутнісні (екзистенційні) – припущення про існування певного феномену, пропозиційні – припущення, що описують потенційний майбутній стан речей, і ціннісні – судження про те, що щось є добрим/поганим/бажаним/небажаним тощо (Fairclough, 2003, p. 55).

За Феркло, будь-який текст продукує такі імпліцитні припущення (Fairclough, 2003), тому жоден текст не може існувати як замкнений простір значень. Значення в межах тексту продукується в діалектичних нерозривних відносинах між висловленим і невисловленим. Діалектичні нерозривні відносини існують і між текстом та контекстом: чіткий бінарний розподіл на текст і контекст не є продуктивною стратегією критичного дискурс-аналізу, оскільки вони одночасно залучені до відтворення один одного. Власне, завдання дослідниці під час аналізу – виявити припущення в тексті та контекстуально проінтерпретувати їх, а для цього потрібно знати контекст, залучений до відтворення дискурсу. Отже, політична позиція дослідниці є практично інструментом дискурс-аналізу.

Застосування критичного дискурс-аналізу на прикладах досліджень нерівності, расизму, праворадикальних дискурсів. Той факт,

що КДА-дослідження часто фокусуються на досягненні соціальних змін і соціальної справедливості, а дослідниці можуть політично ангажуватись у процесі дослідження, наділяє КДА емансипативним потенціалом і робить його актуальним для дослідження соціальної нерівності. Одним із напрямів його застосування є феміністичний КДА (ФКДА), який концентрується на вивченні гендерованих дискурсивних практик.

Мішель Лазар називає ФКДА «феміністичним аналітичним активізмом» (Lazar, 2005, p. 5). Політична критика ФКДА спрямована на гендеровані соціальні практики та відносини, його мета – досліджувати інтерсекції гендеру, влади та ідеології. Гендер концептуалізується як ідеологічна структура, а гендерування – як дискурсивна практика, що відтворює нерівність та гендерну бінарність (остання актуальна також для квір-теорії), які фактично також є дискурсивними практиками (Goldberg, 2019). Гендерування значно вкорінене в мові як лінгвістичній структурі (наприклад, у гендерованих частинах мови) та на рівні соціальних і дискурсивних практик, тобто на всіх рівнях моделі Феркло.

Прикладом критичного дискурс-аналітичного дослідження, що фокусується на нерівності, може слугувати праця Т. ван Дейка про відтворення расизму серед еліт Західної Європи. Він виділив п'ять дискурсів (політичний, корпоративний, академічний, освітній та медійний) і простежив відтворення расистських ідей на двох структурних рівнях: недискурсивному – соціальної дії, та дискурсивному – соціального пізнання (van Dijk, 1993). Вчений виокремив такі ключові аспекти структури суспільства, в якому відтворюється структура нерівності:

- сформована система домінування для певної спільноти, що відтворюється щоденно на постійній основі;
- узагальнювальні негативні дискурсивні практики (van Dijk, 1993).

Дискурсивні практики ультраправих також не раз ставали об'єктом дискурс-аналітичних досліджень. Янніс Сигкелос (Sygkelos, 2017) у статті «Фобічні дискурси ультраправих» аналізував конструювання фобічних дискурсів на прикладі текстів, написаних членами болгарської ультраправої партії «АТАКА». Його підхід полягав у виділенні дискурсів, кожен з яких складається з кількох топосів (ідей, аргументів): етнофобія (топос загроженої ідентичності і топос зради та катастрофи), ісламофобія (топос постійного культурного протистояння з ісламом і Болгарія як лінія поділу між Європою та

«ісламським світом», а також топос релігійного тероризму) і ромофобія (топос демографічного вибуху серед ромів і топос «неякісного людського капіталу»). Отже, дослідник застосовує дещо ускладнену ієрархічну структуру групування наративів-топосів в окремі дискурси.

Систематичний і послідовний аналіз застосування КДА в дослідженнях соціальної нерівності не є завданням цієї статті, тож вище лише окреслено деякі приклади й перспективи такого застосування. Водночас варто наголосити, що дискурс-аналітичне дослідження спрямоване на аналіз владних відносин, а отже, неунікнено адресує нерівність.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що розглянуті в цій статті дискурсивні теорії Фуко, Лакло і Муфф та критичний дискурс-аналіз ґрунтуються на принципах соціального конструктивізму: сконструйованість будь-якого знання; наявність багатьох варіантів знання; одночасно конструювання і відтворення соціальної реальності в процесі соціальної взаємодії; ідея про те, що суб'єкти конструюють значення всередині дискурсу, а дискурс конструює соціальну реальність. Мета дискурс-аналітичного дослідження – охарактеризувати, як сконструйовано звичне/«природне»/будь-яке знання або об'єкт, та деконструювати його. Дискурс-аналітичні теорії та дослідження підважують позитивістські ідеї в соціальних науках.

Крім цього, дискурсивні теорії пов'язані зі структуралістським і постструктуралістським підходами, кожній з них властивий специфічний набір постструктуралістських та/або структуралістських характеристик. Можна виділити такі ознаки основних дискурсивних теорій: рівень інклюзивності дискурсу (які елементи входять/не входять у його межі), функції дискурсу, сталість дискурсивної структури, рівень агентності суб'єктів.

За Фуко, до дискурсу належать письмові тексти та соціальні практики, в окремі історичні періоди існують домінуючі дискурси, функція дискурсу полягає у відтворенні влади-знання, дискурсивна структура є відносно сталою, а рівень агентності суб'єктів відносно низький. Теорія дискурсу Лакло та Муфф полягає в тому, що дискурсивний простір є тотальним, існує множина дискурсів, вони перебувають у конфлікті

між собою, тотальний дискурс тотальний соціальної реальності, дискурсивна структура частково стала, рівень агентності суб'єкта низький. Відповідно до підходу критичного дискурс-аналізу, існують позадискурсивні практики, дискурс охоплює усні та письмові тексти, візуальні образи та комунікативні практики їх сприйняття, існує множина дискурсів, а дискурсивний простір – простір ідеологічної боротьби, функція дискурсу – конструювання соціальної реальності, дискурсивна структура частково стала, рівень агентності суб'єктів високий, об'єкти конструюють дискурс.

Для проведення соціального дослідження найбільш оптимальним з описаних дискурс-аналітичних підходів є критичний дискурс-аналіз за Норманом Ферклом, оскільки він:

- не фокусується на належності до єдиного теоретичного підходу;
- розрізняє дискурсивні та недискурсивні феномени і таким чином конструює чіткий об'єкт дискурс-аналітичного дослідження;
- визначив поняття дискурсу, дискурс-строю, комунікативного акту, жанру, порядку дискурсу;
- визначає дискурсивні практики як одну з соціальних практик, що конструюють соціальну реальність;
- розробив аналітичну модель, що ґрунтується одночасно на застосуванні соціологічних мікро- та макрометодів для аналізу соціального контексту явища і на лінгвістичному аналізі текстів.

Три основні напрями визначення дискурсу за Ферклом – це дискурс як соціальна практика, дискурс як тип мовлення, характерний для окремої галузі знань, дискурс як артикуляція життєвого досвіду людини чи категорії людей, що перебувають у певній структурній позиції. Тривимірний аналітичний модель Ферклом має три рівні: детальний лінгвістичний аналіз тексту, аналіз повсякденних рутинних практик та того, як люди конструюють соціальний порядок; макросоціологічний аналіз соціальної практики.

Одним із поширених напрямів застосування критичного дискурс-аналітичного дослідження є дослідження структурної соціальної нерівності, тому критичний дискурс-аналіз має емансипативний потенціал і може бути феміністичним, квір-теоретичним, антирасистським, деколоніальним тощо. Дослідниці, що працюють із критичним дискурс-аналізом, можуть політично ангажуватися щодо теми свого дослідження.

Список використаної літератури

- Ван Дейк, Т. А. (2009). Дискурс и доминирование. *Современный дискурс-анализ*, 1(1). <http://discourseanalysis.org/ada1/st1.shtml>
- Филлипс, Л., & Йоргенсен, М. (2008). *Дискурс-анализ. Теория и метод*. Гуманитарный центр.
- Alvesson, M., & Kärreman, D. (2000). Varieties of Discourse: On the Study of Organizations through Discourse Analysis. *Human Relations*, 53(9), 1125–1149. <https://doi.org/10.1177/0018726700539002>
- Austin, J. L. (1975). *How to Do Things with Words* (2nd ed.). Harvard University Press.
- Brunkhorst, H., Kreide, R., & Lafont, C. (2017). *The Habermas Handbook (New Directions in Critical Theory, 40)*. Columbia University Press.
- Burr, V. (1995). *An Introduction to Social Constructionism*. Routledge.
- Butler, J. (2011). *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex* (1st ed.). Routledge.
- Carpentier, N. (2010). Deploying discourse theory. An introduction to discourse theory and discourse theoretical analysis. In *Media and Communication Studies. Intersections and Interventions* (pp. 251–266). Tartu University Press.
- Carpentier, N. (2018). Discourse-Theoretical Analysis (DTA). In J. Flowerdew & J. E. Richardson (Eds.), *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*.
- Césaire, A., & Pinkham, J. (2021). *Discourse on Colonialism*. Monthly Review Press.
- Collier, K., Schechter, A., & Kaplan, E. (2021, January 14). Telegram, a recent haven for the far right, purges extremist content. *NBC News*. <https://www.nbcnews.com/tech/news/telegram-recent-haven-far-right-purges-extremist-content-n1254215>
- Davis, A. Y. (2011). *Women, Race, & Class* (1st Vintage Books ed.). Vintage.
- Durrheim, K. (1997). Social Constructionism, Discourse, and Psychology. *South African Journal of Psychology*, 27(3), 175–182. <https://doi.org/10.1177/008124639702700308>
- Fairclough, N. (1993). *Discourse and Social Change* (New ed.). Polity Press.
- Fairclough, N. (2001). Critical discourse analysis as a method in social scientific research. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 121–138). SAGE.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. Routledge.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge: And the Discourse on Language*. Pantheon Books.
- Foucault, M. (1982). The Order of Discourse. In R. J. C. Young (Ed.), *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader* (pp. 48–79). Routledge Kegan & Paul.
- Foucault, M. (1990). *The History of Sexuality, Vol. 1: An Introduction* (Reissue ed.). Vintage.
- Gee, J. P., & Handford, M. (2012). *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. Routledge.
- Habermas, J. (2014). A normative conception of discourse. In J. Angermüller, D. Maingueneau, & R. Wodak (Eds.), *The Discourse Studies Reader: Main currents in theory and analysis* (UK ed., pp. 365–368). John Benjamins Publishing Company.
- Hall, S. (1973). *Encoding and Decoding in the Television Discourse*. Amsterdam University Press.
- Halliday, M., & Matthiessen, C. (2013). *Halliday's Introduction to Functional Grammar* (4th ed.). Routledge.
- Harris, R. (1990). *Language, Saussure and Wittgenstein: How to Play Games with Words (History of Linguistic Thought)* (1st ed.). Routledge.
- Howarth, D. (2000). *Discourse (Concepts in the Social Sciences)* (1st ed.). Open University Press.
- Khan, T. H., & MacEachen, E. (2021). Foucauldian Discourse Analysis: Moving Beyond a Social Constructionist Analytic. *International Journal of Qualitative Methods*, 20. <https://doi.org/10.1177/16094069211018009>
- Laclau, E. (2014). The Impossibility of Society. In R. Wodak, D. Maingueneau, & J. Angermüller (Eds.), *The Discourse Studies Reader: Main currents in theory and analysis* (UK ed., pp. 122–126). John Benjamins Publishing Company.
- Laclau, E. (2018). *On Populist Reason* (Reprint ed.). Verso.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2014). *Hegemony And Socialist Strategy: Towards A Radical Democratic Politics (Radical Thinkers)* (2nd ed.). Verso.
- Lazar, M. (2005). *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse* (1st ed.). Palgrave Macmillan.
- Levi-Strauss, C. (1955). The Structural Study of Myth. *The Journal of American Folklore*, 68(270), 428–444. <https://doi.org/10.2307/536768>
- Levi-Strauss, C. (1974). *Structural Anthropology* (Revised ed.). Basic Books.
- Marttila, T. (2015). Post-Foundational Discourse Analysis: A suggestion for a research program. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 16(3), 40. <https://doi.org/10.17169/fqs-16.3.2282>
- Mills, S. (2004). *Discourse (The New Critical Idiom)*. Routledge.
- Palonen, E. (2019). Rhetorical-performative analysis of the urban symbolic landscape: Populism in Action. In T. Marttila (Ed.), *Discourse Culture and Organization: Inquiries into the Relational of Structures of Power* (pp. 179–198). Palgrave Macmillan.
- Palonen, E., & Sundell, T. (2018). Post-foundational Discourse Analysis. https://www.academia.edu/78586554/Post_foundational_Discourse_Analysis
- Phillips, S. (2013). Method in Anthropological Discourse Analysis: The Comparison of Units of Interaction. *Journal of Linguistic Anthropology*, 23(1), 82–95. <http://www.jstor.org/stable/43103109>
- Roth-Gordon, J. (2020). Situating Discourse Analysis in Ethnographic and Sociopolitical Context. In A. De Fina & A. Georgakopoulou (Eds.), *The Cambridge Handbook of Discourse Studies* (pp. 32–51). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108348195.003>
- Saussure, F. de. (2011). *Course in General Linguistics*. Columbia University Press. (Original work published 1916).
- Smith, A. M. (2002). *Laclau and Mouffe: The radical democratic imaginary*. Routledge.
- Stalpers, J. (1988). The maturity of discourse analysis (Review article). *Language in Society*, 17(1), 87–97. <https://doi.org/10.1017/s0047404500012604>
- Sygeklos, Y. (2017). Phobic Discourses of the Far Right: The Case of Volen Siderov. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 32(3), 586–605. <https://doi.org/10.1177/0888325417736810>
- Van Dijk, T. A. (1993). *Elite Discourse and Racism (SAGE Series on Race and Ethnic Relations)* (1st ed.). SAGE Publications, Inc.
- Waitt, G. (2021). Revealing the Construction of Social Realities: Foucauldian Discourse Analysis. In I. Hay & M. Cope (Eds.), *Qualitative Research Methods in Human Geography* (pp. 217–240). Oxford University Press.
- Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean* (1st ed.). SAGE Publications Ltd.
- Young, R. J. C. (1995). Foucault on Race and Colonialism. *New Formations*, 1995(25). <https://pdf4pro.com/view/foucault-on-race-and-colonialism-15809.html>

References

- Alvesson, M., & Kärreman, D. (2000). Varieties of Discourse: On the Study of Organizations through Discourse Analysis. *Human Relations*, 53(9), 1125–1149. <https://doi.org/10.1177/0018726700539002>
- Austin, J. L. (1975). *How to Do Things with Words* (2nd ed.). Harvard University Press.
- Brunkhorst, H., Kreide, R., & Lafont, C. (2017). *The Habermas Handbook (New Directions in Critical Theory, 40)*. Columbia University Press.
- Burr, V. (1995). *An Introduction to Social Constructionism*. Routledge.
- Butler, J. (2011). *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex* (1st ed.). Routledge.
- Carpentier, N. (2010). Deploying discourse theory. An introduction to discourse theory and discourse theoretical analysis. In *Media and Communication Studies. Intersections and Interventions* (pp. 251–266). Tartu University Press.
- Carpentier, N. (2018). Discourse-Theoretical Analysis (DTA). In J. Flowerdew & J. E. Richardson (Eds.), *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*.
- Césaire, A., & Pinkham, J. (2021). *Discourse on Colonialism*. Monthly Review Press.
- Collier, K., Schechter, A., & Kaplan, E. (2021, January 14). Telegram, a recent haven for the far right, purges extremist content. *NBC News*. <https://www.nbcnews.com/tech/tech-news/telegram-recent-haven-far-right-purges-extremist-content-n1254215>
- Davis, A. Y. (2011). *Women, Race, & Class* (1st Vintage Books ed.). Vintage.
- Durrheim, K. (1997). Social Constructionism, Discourse, and Psychology. *South African Journal of Psychology*, 27(3), 175–182. <https://doi.org/10.1177/008124639702700308>
- Fairclough, N. (1993). *Discourse and Social Change* (New ed.). Polity Press.
- Fairclough, N. (2001). Critical discourse analysis as a method in social scientific research. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 121–138). SAGE.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. Routledge.
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge: And the Discourse on Language*. Pantheon Books.
- Foucault, M. (1982). The Order of Discourse. In R. J. C. Young (Ed.), *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader* (pp. 48–79). Routledge Kegan & Paul.
- Foucault, M. (1990). *The History of Sexuality, Vol. 1: An Introduction* (Reissue ed.). Vintage.
- Gee, J. P., & Handford, M. (2012). *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. Routledge.
- Habermas, J. (2014). A normative conception of discourse. In J. Angermüller, D. Maingueneau, & R. Wodak (Eds.), *The Discourse Studies Reader: Main currents in theory and analysis* (UK ed., pp. 365–368). John Benjamins Publishing Company.
- Hall, S. (1973). *Encoding and Decoding in the Television Discourse*. Amsterdam University Press.
- Halliday, M., & Matthiessen, C. (2013). *Halliday's Introduction to Functional Grammar* (4th ed.). Routledge.
- Harris, R. (1990). *Language, Saussure and Wittgenstein: How to Play Games with Words (History of Linguistic Thought)* (1st ed.). Routledge.
- Howarth, D. (2000). *Discourse (Concepts in the Social Sciences)* (1st ed.). Open University Press.
- Khan, T. H., & MacEachen, E. (2021). Foucauldian Discourse Analysis: Moving Beyond a Social Constructionist Analytic. *International Journal of Qualitative Methods*, 20. <https://doi.org/10.1177/16094069211018009>
- Laclau, E. (2014). The Impossibility of Society. In R. Wodak, D. Maingueneau, & J. Angermüller (Eds.), *The Discourse Studies Reader: Main currents in theory and analysis* (UK ed., pp. 122–126). John Benjamins Publishing Company.
- Laclau, E. (2018). *On Populist Reason* (Reprint ed.). Verso.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2014). *Hegemony And Socialist Strategy: Towards A Radical Democratic Politics (Radical Thinkers)* (2nd ed.). Verso.
- Lazar, M. (2005). *Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse* (1st ed.). Palgrave Macmillan.
- Levi-Strauss, C. (1955). The Structural Study of Myth. *The Journal of American Folklore*, 68(270), 428–444. <https://doi.org/10.2307/536768>
- Levi-Strauss, C. (1974). *Structural Anthropology* (Revised ed.). Basic Books.
- Marttila, T. (2015). Post-Foundational Discourse Analysis: A suggestion for a research program. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 16(3), 40. <https://doi.org/10.17169/fqs-16.3.2282>
- Mills, S. (2004). *Discourse (The New Critical Idiom)*. Routledge.
- Palonen, E. (2019). Rhetorical-performative analysis of the urban symbolic landscape: Populism in Action. In T. Marttila (Ed.), *Discourse Culture and Organization: Inquiries into the Relational of Structures of Power* (pp. 179–198). Palgrave Macmillan.
- Palonen, E., & Sundell, T. (2018). Post-foundational Discourse Analysis. https://www.academia.edu/78586554/Post_foundational_Discourse_Analysis
- Philips, S. (2013). Method in Anthropological Discourse Analysis: The Comparison of Units of Interaction. *Journal of Linguistic Anthropology*, 23(1), 82–95. <http://www.jstor.org/stable/43103109>
- Phillips, L., & Jørgensen, M. (2008). *Discourse Analysis as Theory and Method*. Humanitarian Centre [in Russian].
- Roth-Gordon, J. (2020). Situating Discourse Analysis in Ethnographic and Sociopolitical Context. In A. De Fina & A. Georgakopoulou (Eds.), *The Cambridge Handbook of Discourse Studies* (pp. 32–51). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108348195.003>
- Saussure, F. de. (2011). *Course in General Linguistics*. Columbia University Press. (Original work published 1916).
- Smith, A. M. (2002). *Laclau and Mouffe: The radical democratic imaginary*. Routledge.
- Stalpers, J. (1988). The maturity of discourse analysis (Review article). *Language in Society*, 17(1), 87–97. <https://doi.org/10.1017/s0047404500012604>
- Sygelos, Y. (2017). Phobic Discourses of the Far Right: The Case of Volen Siderov. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 32(3), 586–605. <https://doi.org/10.1177/0888325417736810>
- Van Dijk, T. A. (1993). *Elite Discourse and Racism (SAGE Series on Race and Ethnic Relations)* (1st ed.). SAGE Publications, Inc.
- Van Dijk, T. A. (2009). Discourse and Domination. *Contemporary Discourse Analysis*, 1(1). <http://discourseanalysis.org/ada1/st1.shtml> [in Russian].
- Waitt, G. (2021). Revealing the Construction of Social Realities: Foucauldian Discourse Analysis. In I. Hay & M. Cope (Eds.), *Qualitative Research Methods in Human Geography* (pp. 217–240). Oxford University Press.
- Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean* (1st ed.). SAGE Publications Ltd.
- Young, R. J. C. (1995). Foucault on Race and Colonialism. *New Formations*, 1995(25). <https://pdf4pro.com/view/foucault-on-race-and-colonialism-15809.html>

Anastasiya Ryabchuk, Tamara Khurtsydze

USING DISCOURSE ANALYSIS IN CONTEMPORARY SOCIAL RESEARCH

The aim of this article is to sum up the principles of social constructivism as a foundation of all theories of discourse, and to identify key characteristics of main discursive theories, as well as perspectives of their use in the research of inequalities. We explore key theories of discourse (critical discourse analysis and theoretical frameworks based on works of Foucault and Laclau and Mouffe), and application of methodological approaches of discourse analysis stemming out from these theories, in current social research. All discourse theories are founded on principles of social constructivism: social construction of knowledge, existence of multiple variants of knowledge, simultaneous construction and reproduction of social reality in the process of social relations, and an idea that subjects construct knowledge inside of discourse, while discourse in turn constructs social reality. Characteristics of discourse theories were identified around criteria of the degree of inclusivity of discourse, functions of discourse, stability of discursive structure, degree of subjects' agency. Approaches to discourse analysis that stem from the works of Foucault and Laclau and Mouffe suggest a strong link between theory and methodology, with research methods less clearly defined. Critical discourse analysis fills this gap in methodological developments. In particular, for social research purposes, Norman Fairclough's approach to critical discourse analysis is widely used, looking at discourse as a social practice, a type of speech, typical of a certain area of knowledge, and as an articulation of a person's or a social group's lived experience that stems from their structural position. Fairclough's analytical model consists of three levels: a detailed linguistic analysis of the text, analysis of daily routine practices and ways in which people construct social order, and macrosociological analysis of the social practice. The article ends with discussion of examples and common areas of discourse analysis usage in research of structural social inequalities.

Keywords: critical discourse analysis, methodology, structuralism, post-structuralism, social research.

Матеріал надійшов 16.06.2023

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)